

თბილისის განვითარების ზოგიერთი სოციალურ-კულტურული ასპექტი (V-X საუკუნეები)

შოთა მაგლაკელიძე,
სტუ-ს დოქტორანტი

რეზიუმე

სტატიაში განხილულია თბილისის კულტურული და სოციალური განვითარების პროცესები, რომელიც დაიწყო ვახტანგ გორგასლის მმართველობის ეპოქიდან და მიმდინარეობდა ხუთი საუკუნის განმავლობაში. მასში გაანალიზებულია ამ განვითარების პოლიტიკური, სოციალური, ეკონომიკური და კულტურული ასპექტები.

სტატიაში გამოკვეთილია თბილისის, როგორც მნიშვნელოვანი, სტრატეგიული პუნქტის როლი არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ მთლიანად რეგიონში (კავკასია, აზია და ახლოაღმოსავლეთი) აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთკავშირის თვალსაზრისით.

Some aspects of welfare development of Tbilisi
(5-10th century)

Shota Maglakelidze
GTU, PhD Doctore

Summary

The article reviews the cultural and social aspects of development of Tbilisi started from the era of King Vakh-tang Gorgasali and next five centuries: political, social, economic and cultural subjects.

The article exposes the role of Tbilisi as the regionally significant, strategic area not only within the Georgia but the whole region (the Caucasia, Asia and Middle East) as the economic and cultural link between East and West. The great attention is paid to the Arabian Yoke wich lasted 400 years. The important episodes and achievements in various spheres of education, science and culture are reviewed as well, city living nuances.

* * * * *

თბილისის, როგორც დედაქალაქის ისტორია იწყება იმ დროიდან, როცა ვახტანგ გორგასლის ვაჟმა, დაჩი უჯარმელმა, მამის დაწყებული საქმე დაასრულა („ვახტანგ აშენებდა ქალაქსა ტფილისისა და საფუძველი ოდენ დაუდვა“) და სამეფო რეზიდენცია მცხეთიდან თბილისში გადმოიტანა. „ხოლო ამან დაჩი მეფემან იწყო შენებად ქართლისა, რამეთუ მოოხრებულ იყვნეს ყოველნი ხევნი ქართლისანი, თვინიერ კახეთისა და კლარჯეთისა და ეგრისისა. და განასრულნა ზღუდენი ტფილისისანი, და, ვითა ებრძანა ვახტანგს, იგი შექმნა სახლად სამეფოოდ“. /

ჯუანშერი, „ქართლის ცხოვრება“/.

ძველმა თბილისმა დასრულებული სახე ვახტანგ გორგასლის შვილიშვილის მეფე ბაკურ III-ის (დაახლ. 515-520 წწ.) ხანაში მიიღო. „მოქცევაი ქართლისაი“ გვაუწყებს, რომ თბილისში მოსახლეობის რაოდენობა სწორედ ამ პერიოდში გაიზარდა და ეს ხდებოდა მცხეთიდან, როგორც ქართლის სამეფოს ძველი დედაქალაქიდან თბილისში, როგორც ახლადდაარსებულ დედაქალაქში მოსახლეობის მიგრაციის საფუძველზე. უძველესი მშენებლობის კვალი თბილისის დედაციხეზე – ნარიყალაზე სწორედ V-VI საუკუნეებით თარიღდება.

მთებით გარშემორტყმული მტკვრის ხეობაში წარმოქმნილი დასახლებული პუნქტისთვის ადრევე მიუპყრიათ ყურადღება ქართლის მეფეებს და მასზე გამავალი გზის დასაცავად, აღმოსავლეთიდან და სამხრეთიდან მის ჩასაკეტად, ციხე აუგიათ. ეს ციხე მნიშვნელოვანი იყო დედაქალაქ მცხეთის გასამაგრებლად. როგორც ისტორიკოსი ლეონტი მროველი წერს, თბილისი ააშენეს „ციხედ მცხეთისა“. მისივე თქმით, თბილისის ტერიტორიაზე ციხის აგება მომხდარა ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნის მეორე ნახევარში, ქართლის მეფე ვარაზ-ბაკურის დროს. IV საუკუნის ბოლოს, სპარსეთმა მთელი ქართლი დაიპყრო და შაჰის მიერ თავისი ვასალის, მცხეთაში მჯდომი ქართლის მეფისათვის, თვალყურის სადევნელად, გამოგზავნილმა პიტიახშმა (სპარსულად „ქვეყნის უფროსი“ ნიშნავს) სარეზიდენციოდ ციხე-ქალაქი თბილისი აირჩია. ამას გვაუწყებს ჩვენამდე მოღწეული პირველი ქართული საისტორიო თხზულება „მოქცევაი ქართლისაი“. იმ დროს თბილისი უფრო გამაგრებული და ადმინისტრაციული ადგილი იყო, ვიდრე ვაჭრობა-ხელოსნობის ცენტრი, ანუ ნამდვილი ქალაქი.

ისტორიულად, ვინც თბილისს ფლობდა ის კავკასიის მფლობელიც იყო, ხოლო ვინც კავკასიას განკარგავდა, მას აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის არსებული კარიბჭე ხელთ ეპყრა. სწორედ ამ კარიბჭის დასაუფლებლად, საუკუნეების განმავლობაში, მიმდინარეობდა მსოფლიოს დაუფლების მსურველთა შორის თავდაუზოგავი და სასტიკი ბრძოლები, რომლებიც, ხშირ შემთხვევაში, თბილისსა და მის სანახებში მიმდინარეობდა. თბილისზე გამავალ საერთაშორისო-სავაჭრო გზას ადასტურებს ა.წ. IV ს-ის ცნობილი რომაელი გეოგრაფის კასტორიუსის „საგზაო რუკაც“, რომელზედაც თბილისი („ჭილადო“ – „ფილადო“) ძლიერ გამაგრებულ პუნქტადაა გამოსახული პირველ და უძველეს უცხოურ ისტორიულ ცნობას დედაქალაქ თბილისის შესახებ ვეცნობით VI საუკუნის მეორე ნახევრის ბიზანტიელი ისტორიკოსის, თეოფანეს, მონათხრობში, 571 წლის

ბიზნეს-მენეჯერის ომის აღწერისას: „სპარსელებს მაშინვე გაუდგნენ იბერებიც (ქართველებიც) და მიემხრნენ რომაელებს; მათ (ქართველებს) მთავრობდა გორგენი (გურგენი), ხოლო იბერთა დედაქალაქი მაშინ ტიფლისი იყო“.

ვახტანგ გორგასალმა თბილისში, ერთ-ერთი პირველი, მეტეხის ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესია „გეთსიმანია“ ააგო (სახელწოდება „მეტეხი“ პირველად XII საუკუნის მათიანეში მოიხსენიება). მის ქვემოთ, კლდეში, წმიდა მონამე აბოს ნიშია. მეტეხში კი წმიდა შუშანიკის ნეშტია დასვენებული. ორივე წმინდანი, წმიდა დავით გარეჯელთან ერთად, თბილისის მფარველებად მიიჩნევიან.

თბილისის ქალაქად გადაქცევას, განსაკუთრებით კი — დედაქალაქად გახდომას, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქალაქის კულტურული ცხოვრებისთვის. თბილისი თანდათან იქცა ქართული ქრისტიანული კულტურის ცენტრად. მართალია, ქართლის კათალიკოსის რეზიდენცია მცხეთაში დარჩა, მაგრამ თბილისში დაარსდა საეპისკოპოსო და დაიწყო ეკლესიათა ინტენსიური მშენებლობა. 506 წელს დვინის საეკლესიო კრების მონაწილედ უკვე მოიხსენიება თბილისის ეპისკოპოსი.

ადრეფეოდალური ხანის ქართული კულტურის განვითარებაში უმნიშვნელოვანესი როლი შეასრულეს ეკლესია-მონასტრებმა, როგორც საგანმანათლებლო და კულტურის ცენტრებმა, სადაც დიდი ყურადღება ექცეოდა სამნიგნობრო საქმის განვითარებას. აქ ამზადებდნენ ეკლესიის მსახურებს, მნიგნობარ ბერ-მონაზვნებს, ზრუნავდნენ წიგნების შექმნასა და გავრცელებაზე. თბილისი, როგორც სამეფო რეზიდენცია, საეპისკოპოსო და, შემდეგ — საკათალიკოსო ქალაქი, ყალიბდება კულტურის მძლავრ კერად, სადაც თავს იყრიან მნიგნობარ-მეცნიერები, მთარგმნელები, მწერლები, ხელნაწერთა ოსტატ-გადამწერნი. სავარაუდოა, რომ თბილისში, ისევე როგორც ადრექრისტიანული პერიოდის სხვა ქალაქებში, საეკლესიო და სამონასტრო სკოლები ერთნაირი ტიპისა იქნებოდა. ყველაზე გარცელებული იყო საეპისკოპოსო და საეკლესიო სკოლები, რომლებიც არსებობდნენ ქალაქის მსხვილ საეპისკოპოსო კათედრებსა და ეკლესიებთან.

VII საუკუნის დასაწყისის თბილისის საგანმანათლებლო, სამეცნიერო და კულტურული ცხოვრების გამოკვეთილი მეთაურია 599-614 წლებში ქართლის კათალიკოსი კირიონ I, რომელმაც საკათალიკოსოდ სიონი აირჩია. იგი იყო ღრმად განათლებული, ფართოდ ერუდირებული და მასშტაბურად მოაზროვნე მოღვაწე, მწერალი. მისი ეპისტოლეები (ქართულად, ბერძნულად, სომხურად) უაღრესად მნიშვნელოვანი პოლიტიკური და ლიტერატურული ძეგლია. ეპისტოლეთა სომხური თარგმანები შეტანილია ცნობილ კრებულში „ეპისტოლეთა წიგნი“. მისი ციტატები მოყვანილია X საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის, უხთანესის „ისტორიაში“. კირიონს, როგორც ცნობილ პოლიტიკურ მოღვაწესა და მწერალს, ეკლესიის საკითხებზე მიმოწერა ჰქონდა

რომის პაპთან, იერუსალიმისა და სომხეთის პატრიარქებთან, სპარსეთის უმაღლეს მოხელეებთან. ზოგიერთი წერილთაგანი და მათი პასუხები ჩვენამდეც მოღწეულია. საბერძნეთში განათლებულმა კირიონმა დიდი გავლენა იქონია ქართლის სასულიერო და საერო ცხოვრებაზე. მისი ენერგიული მოღვაწეობის შედეგად, ქვეყანაში დიოფიზიტობამ საბოლოოდ გაიმარჯვა მონოფიზიტობაზე, ხოლო ქვეყნის პოლიტიკური და კულტურული ორიენტაციის კურსი წარმართა ბიზანტიისკენ.

ძველი ქართული მათიანის, „მოქცევაი ქართლისაი“-ს ცნობით, V-VI საუკუნეთა მიჯნაზე, დაჩი უჯარმელის მეფობის დროს, თბილისში „მარიამ წმიდისა ეკლესია აღაშენეს“. გიორგი ჩუბინაშვილის ვარაუდით, ეს უნდა იყოს იგივე ანჩისხატის ტაძარი. მის სამხრეთით იმყოფებოდა მეფეთა სასახლე. მეფის ოჯახი აქ ისმენდა წირვა-ლოცვას, აქ იყვნენ მათი მოძღვრები, აქ ემზადებოდნენ სამეფოს მოვლა-პატრონობისთვის. XVII საუკუნემდე ამ ტაძარს ეძახდნენ „ზარის საყდარს“, ვინაიდან არაბების ეპოქაში ქართველებს მხოლოდ ამ ტაძარში ჰქონდათ ზარის რეკვის უფლება. XVII საუკუნეში კათალიკოს-პატრიარქმა დომენტიმ აქ დაასვენა ანჩიდან ჩამობრძანებული მაცხოვრის ხელთუქმნელი ხატი და ეკლესიას ეწოდა „ანჩისხატი“.

VI საუკუნის მეორე მეოთხედში დღევანდელი ქაშუეთის ტაძრის ადგილას აუგიათ ეკლესია, რომლის აშენებაც, გადმოცემის თანახმად, უკავშირდება ცამეტ ასურელ მამათაგან ერთ-ერთის, წმიდა დავით გარეჯელისა და მისი მოწაფის, ლუკიანეს, თბილისში სამისიონერო და საგანმანათლებლო მოღვაწეობას. თრიალეთის ქედის აღმოსავლეთ ნაწილში (ამჟამად — მამდავითის მთა), კლდეში სენაკი გამოუქვაბავს დავით გარეჯელს და ქრისტიანული სამლოცველო დაუარსებია. გადმოცემის თანახმად, VII საუკუნეში ამჟამინდელი „ლურჯი მონასტრის“ ადგილას წმიდა იოანე ღმრთისმეტყველის სახელობის მონასტერი აუგიათ.

მიუხედავად იმისა, რომ მეფობის გაუქმების შემდეგ, ქართლში სპარსეთის წარმომადგენელი, ქართლის უზენაესი ხელისუფალი — მარზპანი (სპარსულად „ოლქის მმართველს“ ნიშნავს) — იჯდა, ქალაქი მაინც ქართული კულტურის მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო.

ახალმა ფეოდალურმა კლასმა, აზნაურობამ, საუკუნოვანი ბრძოლის შემდეგ, VI საუკუნის დასაწყისში, ქართლში პოლიტიკური ბატონობაც მოიპოვა. გაუქმდა მონათმფლობელობაზე დაფუძნებული მეფის ხელისუფლება და მთელი ძალაუფლება აზნაურების ხელში გადავიდა. აზნაურებს გაუჩნდათ თავიანთი ცენტრალური ხელისუფლება — ერისმთავარი, რომლის რეზიდენცია თბილისი გახდა. ერისმთავარი აქ ჭრიდა საკუთარ ფულს ქართული წარწერით. ფეოდალურ თბილისს კონკურენციას ვეღარ უწევდა მონათმფლობელური მცხეთა და მან, პოლიტიკურ უპირატესობასთან ერთად, ეკონომიკური ბერკეტებიც დათმო. უძველესი ისტორიული წყაროები

გვიამბობს, რომ 523 წელს მცხეთაში მოსახლეობა მცირდებოდა („ათხელდებოდა“), ხოლო თბილისში – მრავლდებოდა („უშენებოდა“). VI საუკუნის დამდეგიდან, ქართლის პოლიტიკურ ცენტრად გადაქცევასთან ერთად, იზრდება თბილისის ეკონომიკური და კულტურული გავლენა. ამ დროიდან, იგი ხდება ქართლის კულტურულ-საზოგადოებრივი მოძრაობის ერთ-ერთი უმთავრესი კერათაგანი.

მცხეთიდან თბილისში გადმოსახლებულებს შორის ძველი მცხეთის ურიათუბნისა და მოგვთაუბნის მოსახლეობაც ანუ შესაბამისად ებრაელები და სპარსელები უნდა ყოფილიყვნენ. ისინი, მცხეთიდან გადმოსახლებული დანარჩენი მოსახლეობის მსგავსად, როგორც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს საისტორიო ქრონიკა გვაუწყებს, თბილისში, კალაში უნდა დასახლებულიყვნენ. კალა თბილისის ერთ-ერთი უძველესი უბანია. თბილისში ებრაელები ქალაქის დაარსების დროიდან უნდა დასახლებულიყვნენ. ამაზე მეტყველებს დედაქალაქის ტოპონიმიკა. ძველი თბილისის ერთ-ერთი უბნის სახელწოდება – „ფეთხანი“ ებრაულად სასაფლაოს ნიშნავს. ებრაული სასაფლაოს არსებობა კი, დედაქალაქში მათი კომპაქტური დასახლების დამადასტურებელია. ებრაელთა სამოსახლო არეალს ძირითადად ქვემო კალა წარმოადგენდა. მათ კლდისუბანში სინაგოგაც ჰქონიათ, თუმცა მას ჩვენამდე არ მოუღწევია.

თბილისში შემორჩენილი ათეშგა IV-VII სს-ში აგებული ძეგლია, მისი აგების ზუსტი დროის განსაზღვრა შეუძლებელია მის შესახებ წერილობითი წყაროების არარსებობის და იმის გამოც, რომ ტაძარს პირვანდელი სახე დაკარგული აქვს. შესაძლოა, ეს ტაძარი ქართლში პიტიანხმის მოსვლის (IV ს. 70-იანი წწ.) ან სულაც ვახტანგ გორგასლის ეპოქის დროინდელია, რადგან, როგორც ცნობილია, სწორედ მისი მეფობის პერიოდში გამოგზავნეს სპარსელებმა ქართლის სამეფოში მობიდან-მობედი ანუ მაზდეანთა მთავარეპისკოპოსი „მაცდური ბინქარანი“. მას მაზდეანი ქურუმები – მოგვები მოჰყვნენ, რომლებსაც ქართლში მაზდეანობის ქადაგება ჰქონდათ დავალებული.

ადრექრისტიანულ ხანაში ქართლის დედაქალაქში მართლმადიდებლური ტაძრების გვერდით მაზდეანური ტაძრის თანაარსებობა თბილისში სპარსელთა ბატონობისა და სპარსული მოსახლეობის არსებობის დამადასტურებელია. ათეშგა თბილისის ისტორიისა და კულტურის უნიკალური ძეგლია.

არაბების მიერ VII ს-ის მეორე ნახევარში ქართლის საერისმთავროს დაპყრობას დედაქალაქში ისლამური აღმსარებლობის მოსახლეობის დამკვიდრება მოჰყვა. VIII ს-ის 60-იანი წლებიდან, მას შემდეგ რაც თბილისში არაბებმა თავიანთი მოხელე ამირა დასვეს, არაბების რაოდენობა თბილისში თანდათანობით გაიზარდა. ამ დროიდან მოყოლებული თბილისი 400 წლის განმავლობაში მუსლიმთა ხელში იმყოფებოდა.

არაბთა ბატონობის კვალი ქალაქის იერსახეზე აისახა. IX ს-ში მათ თბილისში ობსერვატორია

დააარსეს, რომელმაც 1837 წლამდე იარსება. თბილისის ობსერვატორიას იხსენიებს X ს-ის არაბი გეოგრაფი ალ-ტაბარი. ის მდებარეობდა შაჰტახტში. ეს იყო მძლავრი საფორტიფიკაციო კომპლექსი, რომელიც ქალაქს დასავლეთიდან იცავდა. (შაჰტახტის ნარჩენები დღესაც აღმართულია სოლოლაკის ქედის დასაწყისში).

თბილისის უცხოეთნიკური მოსახლეობის ყველაზე მრავალრიცხოვანი ნაწილი სომხები არიან. მათი კვალი თბილისში VII ს-დან ივარაუდება. არაბული წყაროები, თბილისის ამირა – საჰაკის (IX ს.) დამცველთა რიგებში სომხებსაც ასახელებენ.

დედაქალაქში სომეხი მოსახლეობის მატება XII ს-დან დაიწყო, როდესაც სომხეთის უდიდესი ნაწილი საქართველოს ერთიანი ფეოდალური მონარქიის შემადგენლობაში შევიდა. XIII-XIV სს-ში თბილისში სომხური მოსახლეობის ზრდას ხელს უწყობდნენ მონღოლები. XV ს-დან მოყოლებული, თურქულ-თურქმანული ტომების მიერ სომხეთის დარბევის შედეგად დევნილი სომეხი ლტოლვილების დიდი ტალღა საქართველოს მოაწყდა. სწორედ ამ დროიდან გაიზარდა თანდათანობით მათი რაოდენობა თბილისშიც. თუმცა ამან ქალაქის ეთნიკურ სტრუქტურაზე გადამწყვეტი გავლენა ვერ მოახდინა. XVIII ს-ში თბილისელი სომხები „ქცევა-ზნით“ გაქართველებულები ყოფილან, რაც მათი ჭარბი ქართული მოსახლეობის გარემოცვაში ცხოვრების დამადასტურებელია. სომხური მოსახლეობა თბილისში განსაკუთრებით გაიზარდა აღმოსავლეთ საქართველოში რუსული მმართველობის დამყარების დროიდან (1801 წ.), რამდენადაც სომხები, რუსეთის ხელისუფლებამ თავისი პოლიტიკის საყრდენ ძალად აირჩია. მთავრობის მიერ მათი გადმოსახლება ძირითადად ხდებოდა სომხეთიდან და თურქეთიდან.

თბილისის მრავალეროვანი მოსახლეობის კულტურული თანაცხოვრების უაღრესად საინტერესო გამოვლინებას სახალხო დღესასწაულები – ბერიკაობა და ყეენობა წარმოადგენდა. ეს დღესასწაულები იმართებოდა ყოველწლიურად, გაზაფხულზე თბილისის ყველა უბანში – ავლაბარში, კალაში, ჩულურეთში, ხარფუხში, კალაუბანში, აბანოთუბანში და სხვ. მასში თბილისში მცხოვრები ყველა ერის წარმომადგენელი მონაწილეობდა. ძველი თბილისისათვის დამახასიათებელი ამ დღესასწაულის მნიშვნელობაზე დღეს თბილისში არსებული ბერიკაობის ამსახველი ძეგლიც მეტყველებს.

სხვადასხვა პერიოდში დედაქალაქისათვის დამახასიათებელი ეთნიკური სიჭრელის საუკეთესო მაგალითია ძველი თბილისის ტოპონიმიკა, რომელიც ძირითადად აღმოსავლური (არაბულ-სპარსულ-თურქული) წარმოშობისაა.

„ნარიყალა“ სპარსული „ნარინყალა“-დან მომდინარეობს, რაც ამ ენაზე მთავარ ციხეს ნიშნავს. ფუნქციური დატვირთვის გამომხატველია დედაქალაქის ციხე-სიმაგრის არაბული სახელწოდება – „კალა“-ც, რაც ამ ენაზე ციხე-სიმაგრის შესატყვისია. არაბული წარმოშობისაა „ისანი“-ც. „ისან-ჰისარი“

არაბებმა უწოდეს მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე მათ მიერ აგებულ ძნელად ასაღებ ციხე-სიმაგრეს, რომლის სახელიც მის მიმდებარე ტერიტორიაზეც გავრცელდა. სპარსულ-არაბული ტერმინია „ავლა-ბარი“ ანუ „გარეუბანი“, სადაც „შავლე“ – მიდამოს, „ბარე“ კი გალავანს აღნიშნავს. „სეიდაბადი“ (იგივე გვიანდელი ხარფუხი) ძველი თბილისის გარეუბანს იმის გამო დაერქვა, რომ ქართლის მეფე როსტომმა (1632-1658) აქ ირანიდან აღმოსახლებული სეიდების ტომი ჩაასახლა. თურქული „ჩუ-ხურ“-იდან მომდინარეობს „ჩულურეთი“, რაც აღნიშნულ ენაზე ღრმას, დაბლობს აღნიშნავს.

მულტიკულტურულ ქალაქად თბილისის ფორმირება საუკუნეების მანძილზე ცენტრალური ხელისუფლების მიერ განხორციელებულმა პოლიტიკამ განაპირობა. ნებით თუ უნებლიედ წარმოებულმა ასეთმა პოლიტიკამ თანდათანობით ქართველები-სათვის დამახასიათებელი ტოლერანტობა განამტკიცა. ტოლერანტობა ტრადიციად იქცა. სწორედ ამიტომ, საქართველოში, კერძოდ, თბილისში დასახლების მსურველი არაქართული მოსახლეობის რიცხვი ყოველთვის დიდი იყო.

ყველა ეროვნებისა თუ რელიგიური აღმსარებლობის მქონე ადამიანი თბილისში თავს დაცულად გრძნობდა და ფაქტობრივად, მკვიდრი ქართული მოსახლეობის თანასწორად ითვლებოდა. ყოველი მათგანი, დედაქალაქში ხანგრძლივად ცხოვრების განმავლობაში, თავისი კულტურისათვის დამახასიათებელ კვალს ტოვებდა, რამაც თბილისის როგორც ყოფას, ისე იერსახეს განსაკუთრებული ელფერი შესძინა.

V-X საუკუნეების თბილისის მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდნენ ხელოსნები და ვაჭრები. ისინი ამზადებდნენ და ჰყიდდნენ თიხის, მინის, ძვლის და ლითონის ნაწარმს. ქალაქში ცხოვრობდა ამ საქონლის მომხმარებელი მაღალი საზოგადოება, უმაღლესი ფეოდალური არისტოკრატია, მეფის მოხელეები, სახელმწიფო დანესებულებებში მომუშავენი, ოჯახებით.

საკათედრო ტაძრისა და სხვა ეკლესიათა არსებობა მიუთითებს, რომ თბილისში სახლობდნენ უმაღლესი სასულიერო არისტოკრატიის წარმომადგენლები, ეკლესიის მსახურები. 1956-1957 წლებში ერეკლე მეორის მოედანზე მდებარე ბაღში, ტერასაზე ანჩისხატისა და სიონს შორის, როსტომის ნასახლარის პირდაპირ წარმოებული გათხრების დროს, ფეოდალური ხანის მრავალი მნიშვნელოვანი აღმოჩენის გვერდით ნაპოვნია აქატის ქვის გემა (საბეჭდავი) დიდგვაროვნის სახით და რტო-ფოთლებით (ათარილებენ IV-V საუკუნეებით). ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, მასზე გამოსახულია ვახტანგ გორგასალი. სავარაუდოა, რომ თბილისში, იმთავითვე, ცხოვრობდნენ უცხოელებიც: სპარსელები, მარზპანის კარის მსახურები, არისტოკრატები, საერო, სამხედრო და საკულტო მსახურები. მათ რომ თავიანთი სამლოცველოებიც ექნებოდათ, ამას მიგვანიშნებს ცეცხლთაყვანისმცემელთა (ზოროასტრთა) საკულტო

ნაგებობა „ათეშგის“ ნაშთიც (ამჟამინდელ კლდისუბანში, გომის ქ. 3). ასეთი უნიკალური ძეგლი დიდი იშვიათობაა. საქართველოში მხოლოდ ერთი ათეშგაა შემორჩენილი. ქრისტიანობის ბრძოლა ცეცხლთაყვანისმცემლობის გავრცელებასთან ასახულია „მუშანიკის წამებაში“ და „ევსტათი მცხეთელის მარტვილობაში“. საისტორიო წყაროებით ვიცობთ, რომ ვახტანგ გორგასალი იძულებული იყო, ანგარიში გაენია ქვეყანაში საკმაოდ ფეხმოკიდებული ცეცხლთაყვანისმცემლობისთვის. ქრისტიან ეპისკოპოსთან ერთად, მეფის კარზე სპარსელ მოგვთა მეთაურიც იმყოფებოდა. იგი, ისტორიულ წყაროებში, „სპარსთა ეპისკოპოსად“ მოიხსენიება. სპარსელ მოგვებს ოფიციალურად ჰქონდათ თავიანთი სარწმუნოების ქადაგების უფლება. სხვადასხვა ინფორმაციის გათვალისწინებით, შესაძლოა, ათეშგა აშენებულიყო ვახტანგ გორგასლის ეპოქაში.

ქალაქის მოსახლეობის სხვადასხვა სოციალური ფენის წარმომადგენლები: ფეოდალური არისტოკრატია, თავისუფალი ფენა, ვაჭარ-ხელოსნები და ა.შ. მონაწილეობდნენ სიონის კათედრალის შენებაში, რაც ქართლის პირველი ერისმთავრის, გუარამის, დროს დაიწყო. როგორც „მოქცევაი ქართლისაი“ გვაუწყებს: „ტფილისისა მკვიდრთა დიდსა ეკლესიასა გებად დაიწყეს: ნახევარსა იქმოდა ყოველი ერი და ნახევარსა ერისთავნი“. აგება დასრულდა ადარნასე ერისმთავრის დროს. სიონის მშენებლობა მთავრდება ბიზანტიის კეისარ ჰერაკლესა და ხაზარ-თურქთა მიერ თბილისის დარბევის შემდეგ.

627 წელს თბილისის მოქალაქეები და სპარსელები დამარცხდნენ ბიზანტიის კეისარ ჰერაკლესთან და მის მოკავშირე ხაზართა ხაკანთან (წინამძღოლთან) ბრძოლაში, ქართლი ბიზანტიის ხელში გადავიდა და აქ ბიზანტიური გავლენა დამყარდა. როგორც ქართველი ისტორიკოსი მოგვითხრობს, კეისარმა თბილისი ქართლის ერისმთავარს გადასცა, მასთან მშვიდობიანი ურთიერთობა დაამყარა სამხედრო სამსახურისა და ერთგულების სანაცვლოდ. ამასთანავე, იგი არ ერეოდა თბილისისა და, საერთოდ, ქართველების საქმეებში.

VIII საუკუნის დამდეგისთვის თბილისზე გავლენას ავრცელებენ არაბები. მათ ჯერ ფულის მოჭრა დაიწყეს (პირველი არაბული ფული თბილისში 705 წელს მოიჭრა). IX საუკუნის დამდეგამდე თბილისში ქართლის ერისმთავარი იჯდა, შემდეგ კი – ქართლის მმართველი არაბი მოხელე – ამირა (დაპყრობილ პროვინციათა გამგებელი). თბილისს ხაზარები კვლავ შეესივნენ VIII საუკუნის მეორე ნახევარში და გაძარცვეს იგი, აურაცხელი განძი, მათ შორის, კულტურის საგანძური, თან წაიღეს.

ქრისტიანობის დამკვიდრების შემდეგ ინტენსიურად განვითარდა სასულიერო მუსიკა. VI საუკუნის ბოლოსთვის წირვა-ლოცვა თითქმის მთლიანად ქართულად მიმდინარეობდა. IX-XII საუკუნეებში ტაძრებსა და მონასტრებში, განსაკუთრებით თბილისში, ინტენსიურად ვითარდებოდა ქართული ჰიმნოგრაფიული შემოქმედება. მანამდე კი, უნდა ჩამოყალიბებული

ლიყო საგუნდო კაპელები.

არქეოლოგიური გათხრებისა და წერილობითი წყაროების საშუალებით ვიგებთ, რომ თბილისში ვითარდებოდა როგორც ხალხური (საიმპროვიზაციო) თეატრი, ასევე თოჯინების (კუკების) თეატრიც, რომელშიც, უკვე VII საუკუნის დამდეგისთვის, ბიზლიის სიუჟეტებზე იდგმებოდა წარმოდგენები.

მეცნიერულად დასაბუთებულია, რომ სამოელ კათალიკოსის (780-790 წწ.) თხოვნით, იოანე საბანისძემ თბილისში დაწერა შესანიშნავი აგიოგრაფიული თხზულება „აბო ტფილელის წამება“. ეს ფაქტი უკვე მიაწინებს თბილისში ლიტერატურული ტრადიციების არსებობაზე.

ქართულმა ხუროთმოძღვრებამ და სახვითმა ხელოვნებამ ამ პერიოდში დიდ წარმატებას მიაღწია: X საუკუნისთვის, ქართული ხელოვნების ახალი აყვავების ხანისთვის, მას უკვე აქვს გავლილი სტილისტიკური განვითარების მნიშვნელოვანი ეტაპები. არსებულის ძალიან მცირე ნაწილი გადარჩა. თბილისის იმდროინდელი იერსახის შესახებ მსჯელობა შესაძლებელია წერილობით ძეგლებში გაფანტული მწირი ინფორმაციის, რამდენიმე შემორჩენილი ისტორიული ნაგებობის და ანალოგიების მიხედვით. მთის კონცხზე განთავსებული შიდაციხე (კალა) ქალაქის ხუროთმოძღვრულ დომინანტად იქცა. სიონმა რამდენჯერმე იცვალა სახე და ძალიან ძნელია მისი თავდაპირველი ფორმის წარმოდგენა. ბევრი ეკლესიამონასტერი დაინგრა და მათ ადგილას ახალი ტაძრები იგებოდა. გადაკეთებულია ანჩისხატი, თუმცა, მისი თავდაპირველი სახე მაინც ნათლად ჩანს – სამნავიანი ბაზილიკა.

მიუხედავად უამრავი ჭირ-ვარამისა, გარეშე თუ შინაურ მტერთა მიერ იავარქმნისა, თბილისში კულტურული ცხოვრება არ ჩამკვდარა, იგი ინარჩუნებდა ქართლის კულტურული ცენტრის როლს. მას მჭიდრო კულტურული ურთიერთობები ჰქონდა სხვა ქართულ და უცხოურ ქალაქებთანაც.

ახლად წარმოშობილი და ფეოდალური აღმავლობის გზაზე შემდგარი ერთიანი საქართველოს სახელმწიფო, შემდგომი განმტკიცებისა და გაძლიერებისთვის, განსაკუთრებით საჭიროებდა ქალაქებს; ამასთანავე, იგი, ვერ შეურიგდებოდა თბილისში, ქართლის შუაგულში, ჯაფარიანთა წარმომადგენელი არაბი ამირას ხელისუფლებას. ამირა რელიგიური თემით უკავშირდებოდა ჩვენს მეზობელ მუსლიმურ მმართველებს, რომლებსაც ხელს უშლიდათ მართლმადიდებლობის გაძლიერება. თუმცა, ქრისტიანული ბიზანტიაც არ იყო თავისი გავლენის სფეროდ მიჩნეული საქართველოს გაძლიერების მსურველი და ყოველმხრივ უშლიდა ხელს მის მცდელობებს გაერთიანების, დამოუკიდებლობისა და გაძლიერებისთვის. თანაც, შიშობდა, რომ დიდად შესუსტდებოდა მისი ზეგავლენა ამიერკავკასიაში. ამიტომაც, იგი ხშირად ხლართავდა ინტრიგებს, რაშიც ითრევდა ცენტრალური ხელისუფლების მოწინააღმდეგე დიდაზნაურებს, რომლებიც, თავის მხრივ, მხოლოდ იმ პირობით უჭერდნენ მხარს ქვეყნის გაერთიანებას,

თუ მათი ბატონობა არ შეიზღუდებოდა, მეფეს მათი, როგორც ვასალების, გადაყენების უფლება არ ექნებოდა, ანუ ეს იქნებოდა პატრონისა (მეფის) და ყმების (ვასალების) ურთიერთობა.

მეცხრე საუკუნეში, გამანადგურებელი შემოსევის დროს, ბულა თურქმა ცეცხლს მისცა ქალაქი, რომელშიც უმთავრესად ძელური შენობები და ხის საფორტიფიკაციო ნაგებობები ყოფილა (როგორც ფიქრობენ, სწორედ ამიტომ უწოდებდნენ სომხები თბილისს ფაიტაკარანს, ანუ ხის ქალაქს). მეხუთე-მეექვსე საუკუნეებში ნაგები ქვის გალავანი ვერ გადაურჩა VII-VIII საუკუნეების ბრძოლებს და ხით შეუცვლიათ.

ამის შემდეგ თბილისს სწრაფად აღუდგენია თავისი კეთილდღეობა.

IX-X საუკუნეების არაბი მოგზაური და გეოგრაფი ალ-ისთაჰრი წერს: „ტფილისი დარუბანდზე ნაკლებია და ორი კედელი აქვს თიხისა. სიმდიდრით სავსე ადგილია, მრავალ ხილიან-ნათესებიანი, მრავალი საქონელი და თავლი მტკვრით მიაქვთ იქიდან. აქვს თბილი წყლები მსგავსად ტიბერიისა, უცეცხლოდ ცხელი. მთელ არანში ბარდავზე, დარუბანდსა და ტფილისზე უფრო დიდი ქალაქი არ არსებობს“.

X საუკუნის არაბი გეოგრაფი და მოგზაური იბნ ჰაუკალი „ნიგნი გზებისა და სახელწოდებების შესახებ“-ში თბილისზე წერს: „იგი ნაყოფიერია, გამაგრებული, მრავალსიკეთიანი, ფასები იქ იაფია და თავისი სიმდიდრით აღემატება სხვა მდიდარ ქალაქებსა და აყვავებულ, ნაყოფიერ მხარეებს“.

X საუკუნის სპარსელი ანონიმი ავტორის გეოგრაფიული თხზულებით „სამყაროს საზღვრები“ („ჰოდუდ ალ-ალემი“) ვიგებთ, რომ თბილისი დიდი, აყვავებული ქალაქია, მაგარი, გამწვანებული და მრავალი სიმდიდრის მქონე. ორი პატნეზი (კედელი) აქვს და საისლამოს საზღვარს წარმოადგენს ურნმუნოთა მხარისაკენ.

არქეოლოგიური გათხრებითა და ისტორიული წყაროებით ირკვევა, რომ თბილისში მაღალ დონეზე იყო მეთუნეობა, კერამიკისა (მათ შორის, მოჭიქული) და მინის ჭურჭლის წარმოება, ოქრომჭედლობა, ფეიქრობა, ფარდაგების, ხალიჩების, ოქროქსოვილების, აბრეშუმის, ტყავის მრეწველობა; ამზადებდნენ ავეჯს, ხელნაწერ ნიგნებს, ნიგნების შესამკობ ტყავს. თბილისიდან გაჰქონდათ ნაბდები, ტანსაცმელი, ფაქიზი ხალიჩა-ფარდაგები, თხელი შალი, ქვეშაგები, არყის ხე, ვერცხლისწყალი, უმაღლესი ხარისხის ენდრო, რომელიც ძვირფასი საღებავი იყო ქსოვილებისთვის, უნაგირები, სპილოს ძვლით განწყობილი ლაგმები, კაპარჭები და ხილიფები, თაფლი, მოხალული ტკბილეული, ბროწეული, თახვი, წყლის ძაღლი, მინა, მაღალი ხარისხის ბროლის ნაწარმი, ამაზე მოგვითხრობს XIII-XIV საუკუნეების იტალიელი მოგზაურისა და მწერლის — მარკოპოლოს, XIII საუკუნის არაბი კოსმოგრაფისა და გეოგრაფის — ზაქარია ალ ყაზვინის, XII-XIII საუკუნეების სპარსელი ისტორიკოსის — იბნ ისფანდიარისა და სხვათა ჩანაწერები.

ქალაქი ფართოდებოდა მტკვრის დინების სანაპირამდეგო მიმართულებით აყოლებლაზე. მეთერთმეტე საუკუნის ისტორიკოსის ცნობით, თბილისი დაცული

იყო გალავნებით, კოშკებით, ციხესიმაგრით. ისანში იდგა სამეფო სასახლე და კარის ეკლესია. მტკვარზე გადებული იყო დიდი ერთმალისანი ხიდი. მდინარეზე ჩალაგებული წისქვილები ნაპირს ჯაჭვით ემაგრებოდა. X საუკუნის არაბი მოგზაური და გეოგრაფი წერს, რომ თბილისი „გაშლილია მტკვრის ორივე ნაპირზე და შეერთებულია ხიდით, რომლის კედლები ქვისაა, ხით მოპირკეთებული“.

თბილისში ცხოვრობდა ფეოდალური არისტოკრატია. თბილისის „მკვიდრებად“ მოიხსენიებენ ზედაფენის წარმომადგენელ მოქალაქეებს: დიდვაჭრებს, ასევე, საშუალო და წვრილ ვაჭრებს. ვაჭრები და ამქრებში გაერთიანებული ხელოსნები იყო „ქალაქის ერი“. ყველაზე დაბალი ფენა იყო „უპოვრები“ ანუ „ქალაქის გლახაკნი“.

მრავალეროვან და მრავალრელიგიურ თბილისში ცხოვრობდნენ ქართველები, სხვა ქრისტიანი ერები, მათ შორის, სომხები, მუსლიმანური რელიგიის მრავალი აღმსარებელი (არაბები, სპარსელები, თურქები), ებრაელები.

სომეხი ისტორიკოსი უზტანესი თბილისს უწოდებს საკვირველნაშენს, საოცარს, სახელოვანსა და გამოჩენილ დიდ ქალაქს.

ყოველივე ზემოთქმულიდან ცხადად ჩანს, რომ არაერთი გამანადგურებელი აოხრებისა და სასტიკი რბევისა, არაბთა ბატონობისა, V ს-დან მოყოლებული, განუხრელად იზრდებოდა თბილისის, როგორც სამხრეთ კავკასიის ერთ-ერთი პოლიტიკური, სავაჭრო-ეკონომიკური, სტრატეგიული და კულტურული ცენტრის მნიშვნელობა. იგი პირველობას იყოფდა ძველი ალბანეთის ცენტრთან — ბარდავთან (ბარდა) და სომხეთის სამეფოს დედაქალაქთან — ანისთან ერთად. თბილისი განსაკუთრებით დაწინაურდა მას შემდეგ, რაც არაბთა ბატონობის ეპოქაში საერთაშორისო სავაჭრო მაგისტრალზე ჩრდილოეთით, დარიალისკენ გადაინაცვლა. ამიერკავკასიის მთავარ სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალზე მდებარე თბილისი გამორჩეულ ყურადღებას იქცევდა სტრატეგიული თვალსაზრისითაც: დასავლეთსა და აღმოსავლეთს შორის სავაჭრო-ეკონომიკური შუამავლის როლით და უფრო მნიშვნელოვანით — შიდაკავკასიურ ეროვნულ ურთიერთობებში წამყვანი პოზიციებით, რადგან ამ პერიოდში სამხრეთ კავკასიის, როგორც ერთიანი ეკონომიკური და კულტურული სამყაროს მთლიანობა თანდათან აშკარად იკვეთებოდა. ამას ადასტურებს ინტენსიური ურთიერთობები და ურთიერთბრძოლა, რაშიც ჩართულნი იყვნენ მის ტერიტორიაზე წარმოქმნილი სახელმწიფო ერთეულები დასავლეთიდან (აფხაზთა სამეფოდან) აღმოსავლეთამდე (შარვანის სამეფომდე). რეგიონის სამხრეთში მდებარე დვინი ან ანისი და მათე საუკუნის შემოსევების შემდეგ დაკნინებული ბარდავი ვერ გახდებოდა შიდაკავკასიის პოლიტიკური სივრცის გასაერთიანებელი მოძრაობის ცენტრი. ამ მხრივ, ყველაზე მისაღები მდებარეობა (რეგიონის გეოგრაფიული ცენტრი) ჰქონდა სწორედ თბილისს. მაგრამ არაბი ამირას მმართველობის ქვეშ მყოფი თბილისის დაუფლებისათვის მოქმედებები უეჭველ კონფლიქტს გამოიწვევდა არაბეთთან და, ზოგადად, მუსლიმანურ სამყაროსთან. ამის გამო, ბაგრატ III-საც კი, მიუხედავად იმისა, რომ XI საუკუნის დასაწყისში თითქმის მთელი საქართველო გააერთიანა, არც კი უცდია თბილისის აღება. თბილისის შემოერთებისთვის

მცდელობები დაიწყო XI საუკუნის 30-იანი წლებიდან, როცა დროებით შეწყდა ბიზანტიის შემოტევები.

თბილისის ისტორია, მისი კულტურული და სოციალური განვითარების ახალი ასპექტებით შევისო XX საუკუნის ბოლოსა და XXI საუკუნის დასაწყისის უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენების შედეგად.

თბილისის დედაქალაქობის წინარე და საწყისი პერიოდის კვლევისათვის უმნიშვნელოვანესი ახალი მონაცემები 1998-2013 წლებში, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის არქეოლოგიის ცენტრის ექსპედიციების მიერ დაფიქსირდა:

1998-2011 წწ. თბილისის ისტორიულ „აბანოთუბანი“, ნარიყალას – დაბალაციხზე მდებარე წმ. ორმოც სებასტიელ მონაშეთას მონასტრის ტერიტორიაზე მრავალფენიანი არქეოლოგიური ძეგლი აღმოჩნდა.

წერილობითი წყაროების მიხედვით დედაქალაქობის წინა და შექმნის თანადროულ ძირითად ადგილმდებარეობას „ლელვთა-ხევის“ – ნავისის წყლის ქვედა ნაწილის გადაღმა-გადმოღმა მხარე წარმოადგენდა. იგულისხმება დღევანდელი აბანოთუბნისა და ნარიყალას მთისპირიდან-მტკვრამდე მოცული ტერიტორია. რელიეფის ეს ერთობლიობა (მდინარეების პირი, ტყისა და თბილი წყლების ზოლი, თავდაცვის საუკეთესო რელიეფური მონაცემები) ყველა საფუძველს ქმნიდა, ამ ადგილას, სერიოზული გამაგრებული დასახლების დაფუძნებისა. ამიტომაც არ უნდა იყოს მოკლებული სიმართლეს.

მონასტრის ტერიტორია თბილისის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ისტორიულ და წმინდა ადგილს წარმოადგენს. ეკლესიის კარიბჭესთან 786 წლის 8 (21) იანვარს ეწამა თბილისის წმინდანად შერაცხული ჰაბო ტფილელი – „მხნეთა მათ გამოიყვანეს იგი გარეშე კართა ეზოსა ტაძრისასა“... აწამეს და თავი მოჰკვეთეს „კართა ზედა წმიდისა ეკლესიისათა, რომელი სახელად წმიტათა მონაშეთა ორმოცთა“.

1998 წლის არქეოლოგიური კვლევის დაწყების თავდაპირველ მიზანს – 1925 წელს ბოლშევიკების მიერ დანგრეული და მიწით დაფარული ეკლესიის ნანგრევების გამოჩენა და შესწავლა წარმოადგენდა. ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ, როგორც ეკლესიის რამდენიმე სამშენებლო ფენა, ისე დედაქალაქის წარსულის ახალი უმნიშვნელოვანესი მონაცემები წარმოაჩინა. მათ შორის: დედაქალაქობამდელი (I-IV სს.) და დედაქალაქობის ადრეული ეტაპის დროინდელი (V-VI სს.), ადრე უცნობი, გალავნის კედელი; I-III სს. აბანოს (თერმა); IV-V სს. მარნის, IX-XI სს. სასახლისა და სხვადასხვა დროინდელი ნაგებობების ნაშთები; ადგილობრივი და იმპორტული წარმოშობის მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი არტეფაქტები. ფაქტიურად, ეს ადგილი, თბილისის ოცსაუკუნოვან წარსულს ასახავს. არქეოლოგიური და წერილობითი წყაროების შეჯერების საფუძველზე, მკვლევარებმა, რამდენიმე ძირითადი მოსაზრება გამოკვეთეს:

საკვლევო ტერიტორია, რომელმაც დღეისათვის მოიცვა 1200 კვ.მ., ძველ თბილისში (დედაქალაქობამდელ და დედაქალაქობის ადრეული ეტაპის დროინდელი), ქართლის ქვეყნის მმართველთა (მეფე, ერ-

ისტავი, ამირა და ა.შ.) კუთვნილი ციხე-სიმაგრის სარეზიდენციო შენობა-ნაგებობებით განთავსებულ ადგილს წარმოადგენდა;

ახალმა აღმოჩენებმა არსებულ მოსაზრებებს დამატებითი მყარი საფუძველი შესძინეს. მართლაც, „ქალაქური ტფილისი“, ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებიდან მოყოლებული, საქალაქო ცხოვრების მნიშვნელოვან ელემენტებს შეიცავს;

მდებარეობდა რა ინდოეთიდან ფასისისაკენ ერთიანი დიდი სავაჭრო სატრანზიტო ე.წ. „აბრეშუმის გზის“ მონაკვეთზე, ა.წ. პირველ საუკუნეებიდან, თბილისის დღევანდელი ისტორიული „აბანოთუბანი“, გოგირდოვანი წყლებით, ლელვთახევისა და მდ.წავისის წყლის მიდამოების სამეფო – „ციხის ბალებით“, ტყე ნადირითა და წყალ-თევზით სავსე, „ნალკოტის“ იდილიას ქმნიდა. ამ ადგილ-თანაა თანხვედრაში თბილისის შექმნასთან დაკავშირებული ვახტანგ გორგასლის ლეგენდებიც (ხოხობზე და ირემზე). მკვლევარ მერაბ ძნელაძის მოსაზრებით, ლეგენდა ხოხობზე უნდა შექმნილიყო განვითარებულ შუასაუკუნეებში (თამარის ეპოქაში), რაზედაც მეტყველებს მოჭიქულ ჭურჭლებზე ხოხბის მრავალი გამოსახულება.

2012 წელს, პუშკინის ქუჩაზე წარმოებული მინის სამუშაოებისას, გამოჩნდა ძველი ქალაქის ჩრდილოეთის მხარის გალავნის 5 კოშკი და 110 მეტრის სიგრძის კედელი, რომელიც ბარათაშვილის ქუჩაზე მდებარე გალავნის გაგრძელებას წარმოადგენს. აღსანიშნავია ორ მოზრდილ გოდოლს შორის ე.წ. „დიღმის კარის“ აღმოჩენა. კოშკებზე შეიმჩნევა სხვადასხვა დროინდელი მშენებლობა-აღდგენის კვალი, რომელთაგანაც შედარებით ძველი „არაბობის“ ხანას განეკუთვნება. მრავლად აღმოჩნდა XI-XIII სს. დროინდელი მოჭიქული და მინის ჭურჭლების ფრაგმენტები, კედლის სანგრევი ბირთვის ქვები, მონეტები. შემდეგ გალავანი მტკვრის კლდოვანი ნაპირების მხოლოდ იმ მონაკვეთებში ჩაუშენებიათ, სადაც მდინარიდან ადვილი მისადგომი იყო. გალავანში მოქცეულ ქალაქის უბანს წავისისწყალსა და ავანანთხევს შორის მოგვიანებით კალა ეწოდა. ქალაქში რამდენიმე კარიბჭე იყო დატანილი. კოჯრის კარი – დღევანდელ თავისუფლების მოედანთან კოტე აფხაზის (ლესელიძის) ქუჩის დასაწყისში, დიღმის კარი – დღევანდელი ვერცხლის ქუჩის დასაწყისში. მეიდანის კარი ხიდით – დღევანდელ ბარათაშვილის ქუჩაზე, ქვემო (წყლის) კარი ხიდით – დღევანდელი ჩახრუხაძის ქუჩის დასაწყისში, საბაჟოს კარი – აბანოთუბანში, წავისისწყლის ქვედა ხიდთან და განჯისკარი – ბოტანიკური ბაღის შესასვლელთან წავისის წყლის ზედა ხიდთან. ქალაქის გალავნის გარეთ ბალვენახები და დიდაზნაურთა მამულები იყო. სხადასხვა დროს ქალაქი გალავნის გარეთ ფართოვდებოდა და ეს ადგილი გარეთუბნად იწოდებოდა. ომიანობის დროს კი გარეთუბანი ვერანდებოდა და ქალაქი კვლავ გალავნის ფარგლებში ექცეოდა. 2013 წლის შემოდგომაზე „პურის მოედანთან“ თუმანიანის ქუჩაზე ძველი ამორტიზირებული შენობის დანგრევი-

სას, ფუნდამენტის დონეზე, შემთხვევით აღმოჩნდა კედელი, რომელიც, თანმხლებ არტეფაქტებთან ერთად, V-VI სს. დათარიღდა. ამ უაღრესად საინტერესო აღმოჩენამ დედაქალაქ თბილისის სამხრეთი მხარის თავდაპირველი საზღვარი წარმოაჩინა. ამავე ტერიტორიაზე აღმოჩნდა XII-XIII სს. დროინდელი ძლიერი დასახლების ნაშთები. აღსანიშნავია მოჭიქული კერამიკის მრავალფეროვნება.

ქალაქი თბილისი საქართველოს უძველეს ქალაქთა იმ ქრონოლოგიურ ჯგუფს განეკუთვნება, რომლებიც წარმოიშვნენ ადრეფეოდალურ ხანაში და მათი განვითარება მიმდინარეობდა თავად ფეოდალური ხანის განვითარების თანამიმდევრულად. ამავე დროს თბილისი სპეციფიკურია იმ თვალსაზრისით, რომ იგი თავიდანვე აშენდა როგორც სატახტო ქალაქი და ასეთად რჩება მთელი თავისი ისტორიის მანძილზე (არაბების ბატონობის დროსაც კი იგი საამიროს ცენტრს, მსხვილ სავაჭრო ქალაქს წარმოადგენდა).

გამუდმებულმა ომიანობამ კვალი დატოვა ქალაქის განვითარებას და არ აძლევდა მას გაფართოების შესაძლებლობას – მშვიდობიანობის ჟამს გაზრდილი ქალაქი ძნელბედობისას კვლავ მცირდებოდა. თუ თავისი ისტორიის პირველ ნახევარში თბილისის განვითარება ევროპის და წინა აზიის სხვა ანალოგიური მასშტაბის ქალაქების მსგავსად და წინმსწრებადც მიმდინარეობდა, გვიან შუა საუკუნეებში, თბილისმა გამოტოვა ურბანიზაციის მნიშვნელოვანი ეტაპი და ამიტომაც არის, რომ ევროპის უმრავლეს ქალაქებსგან განსხვავებით თბილისის დღევანდელი ადმინისტრაციულ-კულტურული ცენტრი არ თანხვედება ძველი ქალაქის ტერიტორიას.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. მესხია შ., გვრიტიშვილი დ., დუმბაძე მ., სურგულაძე ა., თბილისის ისტორია, თბ., 1958.
2. თბილისის ისტორია, ტ. I. თბ., 1990.
3. ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1975.
4. ენციკლოპედია „თბილისი“, თბ., 2002.
5. გაბელია ვ., საქართველოს სულიერი საგანძური, ტ. I., თბ., 2005.
6. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970.
7. სურგულაძე ა., ქართული კულტურის ისტორიის ნარკვევები, წიგნი I, 1989.
8. ჯავახიშვილი ივ. ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბ., 1956.
9. ჯავახიშვილი ივ., მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I. მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946.
10. ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თბ., 1941.